

El treball social, un conjunt integral de processos

Social work: a comprehensive set of processes

Josep Manel Barbero¹

Article publicat a l'RTS núm. 138 de juny de 1995.

Per citar: Barbero, Josep Manel. (1995). El treball social, un conjunt integral de processos. *Revista de Treball Social*, 138, 7-21.

Resum²

Partint del recorregut del treball social quant a l'assoliment d'objectius de la disciplina i la insatisfacció generalitzada del col·lectiu professional, aquest article intenta plantejar una redefinició del treball social. Exposa la necessitat d'allunyar-nos de la definició que encasella la intervenció del treball social en àmbits centrats en una problemàtica concreta per acostar-nos a una intervenció més integral i centrada en la necessitat i la col·lectivitat.

Planteja una reflexió crítica i completa de les diferents formes d'intervenció del treball social respectant la forma més tradicional i apel·lant a la reflexió dels professionals per generar intervencions més innovadores. El treball en equip i el temps són clau per generar aquests canvis. Analitza també els múltiples factors que influeixen en la decisió d'intervenir d'una determinada manera i apodera els treballadors socials recordant com aquesta professió influeix de manera directa en l'elaboració de les polítiques socials més enllà d'intervenir per executar-les.

Paraules clau: Processos de canvi, intervenció integral, reflexió, innovació social, influència del treball social.

1 L'autor és treballador social i sociòleg, ha treballat de 1981 a 1994 al Departament de Serveis Socials de l'Ajuntament de Girona (experiència que és al darrere de les seves reflexions). En l'actualitat és professor de l'EUTS de Barcelona i de la Universitat de Girona. Aquest article és un resum d'un capítol de l'assaig (Barbero J. M., 1995): "**Viure el Treball Social –reflexions sobre el treball social, l'avaluació i la crítica de la intervenció–**" de propera publicació en la col·lecció Acció-Investigació en Política Social, Ajuntament de Girona.

2 El resum i les paraules clau han estat elaborats pel Consell de Redacció amb motiu de la present edició.

Abstract

Based on the track record of social work in terms of achieving the discipline's goals and the widespread dissatisfaction among the professional community, this article seeks to propose a redefinition of social work. It reveals the need to steer away from the definition that pigeonholes social work intervention into areas focused on specific problems and instead move towards a more comprehensive intervention centred on needs and the community.

It presents a critical and wide-ranging reflection on the various means of social work intervention, respecting the more traditional approach and calling on professionals to reflect in order to generate more innovative interventions. Teamwork and time are critical to bringing about these changes. The article also analyses the numerous factors that have a bearing on the decision to intervene in a particular way, empowering social workers by reminding them how this profession directly impacts the formulation of social policies beyond merely working to achieve their implementation.

Keywords: Processes of change, comprehensive intervention, reflection, social innovation, influence of social work.

I. INTRODUCCIÓ

INCREDULITAT I OPCIONS EN EL TREBALL SOCIAL

L'evolució i extensió del sistema de serveis socials espanyols d'ençà de la Constitució de 1978 ens ha portat a créixer, tant en magnitud com en qualitat. Hem avançat força, tot i que es reconeix que encara tenim uns serveis socials, i en general un sistema de benestar social, insuficientment desenvolupat. Aquest creixement, que reconeixem, ha anat acompanyat d'altres evolucions no tan agradables: una perceptible burocratització, aparellada a la necessària organització i jerarquització i, també, formes d'anquilosi en aquelles atencions més còmodes o simples. Aquests darrers aspectes, per sort, ens fan sentir força incomoditat.

Ara, a més, com a treballadors socials i com a persones, ens tornem a trobar amb una dicotomia, ja típica, en relació amb les polítiques socials. La temptació de molts conservadors és donar marxa enrere en els drets socials; no sembla que les conquestes socials hagin estat tan fermes com havíem arribat a pensar. Una qüestió fonamental per a nosaltres és saber quin tipus d'actitud s'imposarà en el camp del treball social: acabarem per assimilar aquest pensament liberal, "vell com la pana", però que ara se'ns presenta així de "nou", de "natural", abassegadorament victoriosos (reduir el dèficit públic, reduir la despesa social...)? En aquesta onada, esdevindrà el sistema de serveis socials una alternativa barata a les prestacions de dret?, es reduiran les seves possibilitats de servei? Aquestes són opcions de la política social.

Certament, és difícil parlar dels valors que podrien guiar-nos; de fet, no tenim les coses tan clares... No tenim, tampoc, confiança en que l'"imaginari professional"³ que ens connecta sigui favorable a resistir-se als conservadorismes o, contràriament, a adaptar-se... L'"adaptació" de les poblacions destinatàries té tanta història en la professió, que potser ens hauríem de preguntar si no és el reflex de l'actitud de la professió enfront del poder! (submissió, professions subalternes...?). Potser és aquesta l'actitud que es troba a la base de la incredulitat sobre les possibilitats que la professió pot tenir com a referent de certs canvis.

Una altra opció és, potser, recuperar certs ànims en favor dels processos solidaris i certa "confiança" en les possibilitats professionals que escombrin la "incredulitat" que tan s'estén entre els treballadors socials.

És una gran contrarietat exercir una professió sense creure en certes possibilitats relacionades amb aquesta; sobretot, perquè els resultats que s'obtindran tendiran a confirmar que el millor és no creure-ho. Quan es treballa en tasques relacionals, en interaccions socials, sense creure-hi és difícil obtenir resultats satisfactoris. La incredulitat, probablement, treballa com a profecia que s'auto-acompleix.

3 "L'imaginari professional" com un especial sistema de representacions i creences... (Castel, R. 1984).

La nostra certesa inicial és que el treball social podria ser un referent (molt més significatiu que no ho és ara) d'una sèrie de respostes socials a problemàtiques davant les quals les institucions, en les quals també participem, i a les quals contribuïm a definir, no estan tenint prou èxit o sensibilitat. Sembla, per exemple, que la resposta social, política i l'administrativa, institucional, es poden veure afavorides quan el treball social és concebut i practicat com un conjunt integral de processos. Aquesta és la proposta que pretenem defensar argumentadament.

II. EL TREBALL SOCIAL ÉS UN CONJUNT INTEGRAL DE PROCESSOS

IMATGES DEL TREBALL SOCIAL

Les persones que són alienes a una professió en tenen imatges estereotipades en les quals predominen aquells aspectes que són més coneguts, més públics o aquelles actuacions que arriben a ser més quotidianes en l'exercici pràctic que se'n fa. Això és ben normal. Sovint, però, els propis estudiants d'escoles i facultats reproduïxen aquestes imatges del treball social quan donen importància desmesurada a una tècnica o a un conjunt de tècniques (per exemple el "casework" entre els diplomats en Treball Social) i no valoren o tenen dificultats per captar quines són i en què consisteixen altres tasques i quines tècniques s'utilitzen.

La veritat és que si aquelles imatges ens produeixen tanta animadversió als qui formem part de la professió, es deu al fet que algunes de les pràctiques no són tan lluny de la imatge. En el fons, haurem de reconèixer que ens provoquen incomoditat i malestar perquè expressen descriptivament una part del que succeeix ara i aquí en les professions socials. A més, sembla que quan no oposem, de manera activa, unes altres visions i pràctiques alternatives del treball social, aquelles fórmules acaben imposant-se entre els professionals elles soletes, sense necessitat de predicar-les, o d'ensenyar-les. De fet, qui les predica explícitament? Ningú! Quan hi ha carència de referents orientadors, el treball social s'acaba adaptant a allò que d'ell se n'espera.

Ens cal, absolutament, trencar amb aquestes imatges. I tenim sort, perquè, a hores d'ara, a un treballador social encara li plau molt més comprendre la seva professió d'una manera ben diferent: li agrada entendre el treball social com un conjunt de processos que configuren un tot integral d'activitats que comprèn el coneixement de situacions, la interpretació de problemàtiques, la intervenció en les poblacions i, també, com una activitat reflexiva (acció, reflexió sobre l'acció i redefinició de l'acció). De fet és en la combinació d'aquestes activitats, com un tot integrat, on el treball social assoleix el caràcter de disciplina, els trets de professió tècnica. El treballador social es converteix, amb aquesta forma d'entendre la professió, en un expert capaç de dissenyar objectius i processos de canvi o transformació d'una situació personal o col·lectiva, tenint en compte i sabent cercar les

dades significatives que defineixen un context o entorn de partida. El professional, segons aquesta perspectiva, també és capaç d'observar aquests processos en els quals intervé i pot corregir, en el futur, aquells aspectes de la intervenció que no resulten satisfactoris.

El treballador social que volem promoure intervé i reflexiona quotidianament i, per tal de fer les dues coses disciplinadament, programa l'acció i programa la reflexió (elabora, amb altres companys, programes i propostes d'intervenció i d'avaluació).

EL CANVI ES UN OBJECTIU ATRACTIU

L'objecte teòric del treball social són els canvis que facin referència a alguns aspectes del context/entorn, de les relacions, del món espiritual, de les circumstàncies materials, etc. Qui defensarà que l'objecte teòric sigui l'estabilitat del sistema social o l'adaptació de les persones, si la legitimitat de la nostra tasca es troba en remoure les situacions de necessitat, injustícia, insolidaritat, en trencar obstacles...?

Per a produir canvis, els treballadors socials estableixen uns plans d'acció/intervenció, específics a cada situació, que consten d'objectius, d'activitats, de mètodes, d'unes formes organitzatives, de formes de relació amb els subjectes/poblacions i amb altres serveis, d'unes maneres especials d'entendre aquest conjunt d'elements i les relacions entre aquests.

Remarquem que els canvis que imaginem i que cerquem no són pas exclusius del subjecte o poblacions que pateixen problemàtiques determinades o marginació, sinó que inclouen o haurien d'incloure la societat en general, les polítiques que es fan, les institucions i, també, a nosaltres mateixos (personalment i professionalment).

Precisament, perquè els canvis han d'afectar-nos, el disseny de les relacions amb les poblacions ha d'ésser un element primordial d'aquestes propostes. En treball social sempre s'ha parlat de la importància de la participació dels subjectes i poblacions. Les dificultats per aconseguir-ho són ben grans, però ens caldria, potser, començar per variar el nostre propi llenguatge i en lloc de pensar en termes de "plans d'intervenció o acció", començar a fer-ho en "plans d'interacció", tot subratllant la reciprocitat del caràcter de la comunicació i de la relació, i també la prioritat que aquests dos aspectes tenen en el treball social. Aquest canvi en la comprensió dels nostres plans implicaria, probablement, que no podríem parlar de "plans" o "projectes" sense que hi hagués una elaboració conjunta entre els professionals i els propis subjectes.

Els treballadors socials no ens enganyem sobre les possibilitats de canvi, ni tampoc sobre la seva intensitat (a vegades, la desconfiança respecte d'aquesta possibilitat és molt gran). Els canvis són sempre costosos i, també, força més lents del que se sol esperar; els canvis, siguin en la personalitat dels subjectes o en la seva consciència, en la capacitat d'autonomia de les col·lectivitats o en les estructures socials, no són pas fàcils.

SUBJECTES INDIVIDUALS I SUBJECTES COL·LECTIUS

Ais treballadors socials també ens agrada que no limitin la nostra feina a una de les formes particulars de relació amb les poblacions destinatàries de les nostres atencions. Preferim que s'entengui que les nostres tasques tenen com a destinataris tant els individus com els grups o les col·lectivitats. És a dir, que rebutgem que les nostres tasques es vinculin preferentment o majoritàriament amb una forma de relació particular: a l'assistent social amb la relació individual o familiar, a l'educador amb el grup de jovent, etc. Els treballadors socials podem realitzar les nostres tasques tècniques amb les persones en qualssevol de les situacions relacionals. No volem limitar-nos a unes formes tipificades. Volem intervenir fent ús, en cada moment i entorn concret, d'aquelles formes de relació que siguin més adients i més viables per assolir els objectius, segons la valoració dels mètodes i activitats que considerem més interessants per a produir els canvis.

El nostre subjecte de relació són, doncs, "les persones" independentment del fet que amb elles ens relacionem de manera molt particularitzada o de manera més mediatitzada, però igualment natural i adequada, com a membres d'un grup o com a veïns d'un barri.

L'amplitud de mires del treball social ens ha portat sovint a comprendre les tasques com a animació i promoció social, desenvolupament, organització o dinamització de poblacions, de col·lectivitats, o de territoris, etc.

Una classificació molt popular, però, també, bastant insatisfactòria, estableix que hi ha tres tipus de treball social: el treball social "comunitari", el "grup" i l'"Individual". Entesa de manera rígida, aquesta classificació xocaria amb les consideracions que estem fent en defensa d'un treball social exercit de manera integral i adreçat a la globalitat de dimensions i subjectes del "social". Un problema més greu seria el fet que aquesta classificació servís de legitimació a actuacions que solament consideren l'individu com a subjecte, un tipus d'entrevista estereotipat com a instrument, un despatx com a ambient i un informe com a relació interinstitucional i interprofessional. Una actuació tan reductiva trenca amb aquell "imaginari professional" que pensa les tasques àmplies, relacionals, educatives, dinàmiques i dinamitzadores. Trenca amb la definició del treballador social com un professional de caràcter fonamentalment generalista (que no vol dir, com s'ha vist, sense habilitats especials i valuosos coneixements sobre les poblacions i organitzacions).

Aquella trilogia classificatòria únicament té sentit en tant que tipus ideals, sense referent en les pràctiques concretes del treball social: les pràctiques no poden limitar-se a un únic subjecte, normalment es dona una combinació d'ells (individus, famílies, grups, institucions, situacions col·lectives...). Possiblement és aquesta la raó que ha portat al fet que també es parli d'"acció col·lectiva" per referir-se al treball social "comunitari" i "grup".⁴

4 Vegeu C. Bachmann i J. Simonin (1982). En el cas francès la diferent terminologia, amb

La perspectiva de treball més àmplia que, en la nostra tradició particular, hem vinculat al concepte “treball social comunitari”,⁵ ha d’evitar caure en el parany que s’amaga darrere el terme “comunitat”. És un concepte poc unívoc i, per tant, difícilment útil per posar-nos d’acord sobre el fenomen del qual parlem (tant refereix a família com a comunitat de nacions, com a comunitat religiosa o escolar o...), però sobretot molt carregat de connotacions càlides (l’arca de Noé és plena de gent estupenda, plou per a tothom!) i provoca “il·lusions” (quan pari de ploure hi haurà un paradís!).

Un treballador social no pot ignorar que la societat i les poblacions locals concretes amb les quals ens relacionem no són homogènies, que es troben escindides en classes socials, estatus, jerarquies; separades per barreres relacionals, psicològiques, prejudicis, posicions socials diferents, etc. Per tant, quan desenvolupem tasques “comunitàries”, haurem de centrar en el nucli de les preocupacions les poblacions que normalment s’exclouen socialment, econòmicament i culturalment. Precisament el concepte “comunitat” confon aquesta perspectiva i tendeix a provocar el seu oblit.

Parlant de “comunitat” no caurem en el parany de creure en una unitat d’interessos o de consciències. Aquesta unitat no se sol donar entre les poblacions dels territoris en què treballem. En les “comunitats” poden sorprendre les poques coses “comunes” que hi ha i, per això, quan el treballador social ho ignora o deixa de considerar-ho una dada fonamental, pot estar ignorant aquells que estan més desfavorits, els que no tenen força per manifestar-se, els exclosos, precisament la població a la qual genuïnament ha de considerar subjecte de la seva feina i ha d’adreçar més esforços de promoció.⁶ O bé, pot no entendre per què hi ha certs grups socials amb els quals gairebé no hi té contacte, que no s’aproximen al centre social o que rebutgen apropar-se als serveis socials. Darrere la idea de cercar quins són aquells interessos “comuns” se’ns pot amagar una senzilla realitat: que els grups poderosos ho són en la mesura que tenen la capacitat d’imposar les seves visions i interpretacions als que són més febles.

Aquest error pot arribar a ser més comú del que sembla. Algunes vegades el treballador social cau en el parany de considerar com a interessos del conjunt de la població, aquells que s’expressen, les propostes que es canalitzen bé, aquelles reclamacions que tenen veu, aquella part de la societat que té poder: el ciutadans representats, les associacions, les entitats del barri, etc. Si parem atenció, però, aquesta “comunitat” no és numèricament majoritària; si analitzem l’extracció social dels membres de les

independència del seu possible encert, ha estat acompanyada dels problemes lingüístics de traducció del terme “community” en “collectivité”.

5 En el nostre país els models més coneguts remetrien sobretot al model de “desenvolupament de la comunitat” de l’ONU (1957) i al model d’“organització de la comunitat” en Muray G. Ross (1967). Un exemple de trasllat a Europa d’aquests models es troba en: “Le Developpement Communautaire et les services sociaux dans les regions urbaines”, Nations Unies, Genève, 1959.

6 Succeeix, sovint, que hi ha segments d’aquestes “comunitats” que es mobilitzen, sobretot, contra els altres (convertir en zona verda aquell bloc de pisos de lloguer barat habitat pels més pobres, incrementar la vigilància policial en el barri o fer “patrolles”, oposar-se al centre terapèutic, tractar d’evitar la matriculació de certs nens, etc.).

juntes de les associacions, dels grups polítics, les persones significatives, etc., veurem que les classes socials amb posicions sòcioeconòmiques més inestables i amb nivells de formació més baix gairebé no hi tenen representació. Encara que la gent organitzada tingui bona voluntat, li falta el coneixement i la sensibilitat respecte d'aquells problemes que preocupen a les poblacions més febles.

LA GLOBALITAT I TREBALL "SOCIAL"

Des d'ara caldria començar a dotar de contingut els termes "treball social" com a acció de transformació o canvi del "social" (l'individu i tota la resta: les institucions, els grups socials, la interacció entre els subjectes, etc.), per sobre d'aquella concepció de "treball social" com a acció de "cura", i d'"atenció", d'"assistència". Fent això, el pur tràmit deixarà d'ésser considerat treball social, igual a funció d'una professió social, i passarà a ser considerat un ofici administratiu.

Als treballadors socials, tot i que ben sovint ens especialitzem a l'entorn de problemàtiques específiques i que classifiquem els programes d'intervenció o els serveis seguint la definició d'aquestes problemàtiques (minusvàlues, sense sostre, pobresa, toxicomanies, desescolarització, absentisme), ens agrada comprendre la nostra feina com una activitat que té com a eix vertebrador els subjectes i poblacions en totes les seves dimensions; com una intervenció de caràcter global i transversal; és a dir, que considera totes les situacions del subjecte o població destinatària sense exclusivitat, totes les dimensions que de manera significativa contribueixen a definir les situacions; com una intervenció que no es limita a actuar sobre una part reduïda d'aquestes, sinó que considera la necessitat d'entendre les implicacions pràctiques de les interrelacions que es donen entre dimensions.

Malgrat la temptació de definir el contingut de la professió en relació a una sèrie de disfuncions, mancances, necessitats i handicaps (temptació que, a vegades, ha estat vinculada a un desig d'obrir un camp competencial exclusiu o acabar amb cert malestar produït per l'absència de límits clars), als treballadors socials ens agrada comprendre la intervenció social com una activitat que té objectes molt amplis que ens connecten amb el conjunt de la societat⁷ i amb el conjunt de les dimensions del subjecte⁸. Això no és obstacle per constatar que els treballadors socials i els subjectes implicats arribem a la societat (quan ho fem), a les estructures i organitzacions de la societat, tot resseguint el fil de les condicions de vida i de convivència de grups de població "minoritaris" per a intentar transformar-les, canvi-

7 El caràcter social de l'home concret, de les persones, vol dir que no podríem ésser comprensos si no és amb relació a una història i una estructura social també concretes i particulars. L'ara i l'aquí d'una persona és la seva historicitat i el seu entorn i situació social significatius per a comprendre'l.

8 Incloent aquelles que tenen caràcter més espiritual o psicològic. En treball social s'ha parlat d'objectius com ara "desenvolupament de la personalitat" o de l'"autonomia", que no poden considerar-se objectes menors o limitats.

ar-les, trencar el caràcter marginador respecte d'aquestes poblacions. Els treballadors socials arriben també als individus de la mateixa manera: resseguint problemàtiques.

En les problemàtiques que el treball social defineix com a prioritàries per a la intervenció, es dona un cúmul de circumstàncies en múltiples àmbits de la vida que desfavoreixen, alhora, socialment les persones: condicions i mitjans materials, condicions i mitjans subjectius (actituds, relacions, aptituds / capacitats / habilitats, coneixements, conductes habituals...), llacunes i deficiències de les polítiques socials i dels professionals, mesures que prenen les institucions, comportaments socials (prejudicis...), processos de marginació econòmica i productiva. En una visió molt corrent en treball social, la integració d'accions s'oposa a la tendència disgregadora que resulta de la divisió institucional i professional en àmbits d'intervenció específics (habitatge, ocupació, sanitat, educació, serveis socials.) i a la percepció unilateral de prioritats com a resultat d'aquesta divisió.

INCOMODITAT DAVANT DEL TREBALL SOCIAL

Una perspectiva d'aquest tipus és la que genera incomoditats a les institucions i administracions i els fa posar en guàrdia davant del treball social. Les administracions, que solen funcionar amb distribucions competencials estrictes o exclusives sobre problemàtiques o àmbits, no admeten fàcilment que el treball social trenqui aquesta visió i en proposi una altra: que cal desplaçar els objectius des de l'àmbit competencial sectorial a l'àmbit dels subjectes (individus, famílies, grups i/o col·lectius, poblacions territorials...) perquè són els elements comuns i claus d'una atenció globalitzadora. El treball social resulta incòmode, molest, molt especialment quan evidencia que les polítiques sectorials que es dissenyen sense considerar l'heterogeneïtat de les poblacions destinatàries, la pluralitat de dimensions de la vida social, és a dir, quan es dissenyen "per a tothom" són planejades per a les poblacions "majoritàries" i, per tant, es continua excloent els qui són "minoria".⁹

Els treballadors socials quan renuncien a aquesta perspectiva d'anàlisi i d'acció s'apropen al model de gestió burocràtica i es converteixen en professionals d'una política sectorial més (amb objectes: prestacions, atencions, etc., però sense subjecte). Si fem tal cosa, els treballadors socials legitimem la despreocupació d'altres respecte de les minories. El nostre contacte directe i quotidià amb aquestes minories ens confirma que un "servei universal" no és igualment assequible a totes les poblacions i que les poblacions menys privilegiades n'obtenen menors beneficis. Es suficient per comprovar-ho veure com algunes de les poblacions que tractem arriben a gaudir d'una certa informació, només quan aquesta es transmet

⁹ "Majoria" o "minoria" en les dimensions social, econòmica, cultural, política, etc. Potser és prou interessant caracteritzar les poblacions destinatàries com a poblacions sense poder. En fer-ho així, a més d'expressar una important raó per la qual són poblacions que estan desfavorides, accentuem la importància de la participació.

a través de mitjans especialment directes, o bé constatar com els propis gustos culturals o d'esplai es troben vinculats a la procedència de classe, la posició en l'estructura socio-econòmica, etc.¹⁰

TREBALL SOCIAL IDEAL/TREBALL SOCIAL REAL

Se'ns dirà, probablement, que això que portem dit pertany a un món ideal, a un món d'ideologies professionals que expressen desitjos i continguts legitimadors, i pot amagar, alhora, el fet que certs exercicis del treball social no responen a aquesta concepció o "doctrina". Certament és així. Les realitats de les nostres formes d'intervenció poden resultar decebedores davant la visió que perfilem. La veritat és que, en aquest precís moment en què les professions socials han començat a deixar d'ésser purament testimonials a Espanya, sorgeix amb tota cruesa la imatge d'uns serveis socials de despatx, de tràmit, de taula, d'informe a l'entremig de la relació, de formalisme, d'organització jeràrquica. Semblava que tindriem camps amplis per a l'exercici del treball social. És inevitable sentir un cert desencís pel treball social que es dibuixa en les pràctiques. Certament, quan les tasques d'un treballador social no es diferencien netament de les administratives, del tràmit, no es pot parlar de treball social.

Que nosaltres tinguem clar, com hem vist més amunt, que el treball social té com a objectiu promoure o provocar canvis en favor, sobretot, del subjecte o poblacions, no impedeix que els intents d'explicació de les funcions del treball social, i del sistema de serveis socials, hagin recorregut a models polaritzats: "pol del canvi" i "pol del control social". En el pol del canvi trobarem probablement les visions des de la pròpia professió, i en el del control social un conjunt de visions realitzades de fora estant, vinculades a les ciències socials i a la filosofia. Aquestes explicacions poden polaritzar-se fins a l'extrem, però és segur que la majoria de posicions no veuen el treball social ni en un extrem, ni en l'altre.¹¹

Si abandonem les visions més extremes del sistema de benestar com a inevitable "sistema de control o d'emmarcament de les poblacions dins el sistema", ens adonem que el treball social permet certes opcions dels propis professionals a l'hora de triar les pràctiques. L'emergència d'anàlisis crítiques són especialment útils si tenim en compte el grau d'autonomia que posseïm els treballadors socials per a l'exercici professional. Es tracta d'una autonomia teòricament establerta, però que en la pràctica pot tenir graus molt diversos segons la força que tinguem per fer-la efectiva. El grau d'autonomia en el disseny d'objectius, d'accions, de metodologies, i

10 Ens cal veure que sovint la "població beneficiària" dels serveis no coincideix amb la "població afectada" per les problemàtiques que el servei diu tractar o amb les "poblacions explícitament destinatàries" de les seves atencions, etc.

Fer que coincideixin "població beneficiària" i "població destinatària" ha d'ésser una fila permanent en treball social.

11 Aquestes imatges diferents també poden ser compreses per les diferenciacions que s'estableixen entre funcions manifestes i latents (Merton, R. K.), entre resultats volguts i no volguts de l'acció (Weber, M.), entre currículum i currículum ocult (Ilich, I.), etc.

de les formes organitzatives que proposem, ens permet situar-nos entorn del pol escollit en les opcions que quotidianament realitzem. Així doncs, si és veritat que hi ha treballadors socials que desenvolupen unes pràctiques força allunyades del model de canvi, també és veritat que molts treballadors socials es desmarquen de les actuacions de control social tot el que és a la seva mà.

TREBALL SOCIAL, PROFESSIONI INTEGRAL

És en aquest marc que ens apuntem a propugnar una concepció del treball social amb el caràcter integral del què parlàvem: tècnic, reflexiu, realitzador del conjunt de processos que el defineixen com a disciplina, com a conjunt plural de tecnologies, com a possibilitat d'alternatives d'acció. La defensa d'aquest caràcter integral, la defensa d'una modalitat de disseny i execució participativa és, creiem, una forma d'evitar el trencament de les professions socials en tasques desconnectades. Es tractaria d'evitar, en el possible, que les funcions i tasques de disseny i d'avaluació restessin dissociades de l'execució (camp en el qual, "no faltaria més!", normalment no hi ha problema per reservar-lo als treballadors socials).

Ara, el més important en treball social no és tant l'increment de serveis, que podria resultar fictici, com definir-lo de manera alternativa. Sembla que és un moment en el qual s'imposa com a necessari un important debat dins de la professió: podem imaginar un treball social creatiu, o ens hem de conformar amb el treball social que es dibuixa en les actuals pràctiques? És possible parlar del treballador social com a agent de canvi sense haver de considerar el desenvolupament integral de les tasques professionals? Podem parlar de treball social creatiu sense mencionar la possibilitat de definició diferent de les problemàtiques i el seu estudi, sense definir els buits o els dèficits de la resposta socio-política, professional..., sense comptar amb la possibilitat d'innovar en els plans, programes o projectes (ja sigui en objectius, mètodes, activitats i organització.), sense imaginar la possibilitat de transformar amb les nostres intervencions quelcom del context, sense considerar el conjunt dels subjectes?

La professió integral i creativa que estem recreant no és possible sense que tingui com a objecte el canvi social. Perquè nosaltres i les persones destinatàries dels nostres serveis som éssers socials que vivim en societat (la patim i la gaudim). El problema de definir un treball social per al canvi és el problema d'introduir, de la millor manera, les estructures socials en les nostres perspectives interpretatives i d'acció. Immediatament sorgeixen un munt de qüestions i dubtes: és possible que "el social" entri en el treball social, mentre les anàlisis i intervencions les centrem en l'individu (individualització), mentre la societat la imaginem com a "comunitat" (homogènia i homogeneitzable) o mentre els recursos possibles es trastocquen en els que estan més a l'abast (pragmatisme)? No resultarà, d'aquestes visions i pràctiques, una interpretació de causes i conseqüències de les problemàtiques que tractem que desdiiuen la senya "social"?

III. “EQUIPS I TREBALL SOCIAL”

TREBALL SOCIAL I LES AGÈNCIES

Per no semblar confusió, cal aclarir, ràpidament, que quan diem “desenvolupament integral d’una professió” no pretenem la defensa d’un model liberal d’exercici de la tasca. Probablement el model liberal és un referent teòric que no ha existit mai com a pràctica en el treball social. Quan parlem de desenvolupament integral, advoquem més aviat per una comprensió de la professió en el context actual; és a dir, tenint en compte la seva majoritària vinculació a organitzacions i institucions i al predomini de la condició d’assalariats dels treballadors socials. A vegades, aquest context ha provocat declaracions com: “el treballador social ha de fer allò que la institució li demana”. Segurament que més d’un cop us heu trobat amb aquesta afirmació. Certament és innegable el condicionament de la tasca per part de la institució de la qual hom és assalariat i en la qual un s’hi guanya la vida. Almenys hem de reconèixer que els trets d’aquesta institució i del seu funcionament són tan condicionants com ho són les definicions dels trets de les problemàtiques que tractem o les característiques de l’àrea local i de les poblacions destinatàries. Acceptar el condicionament està molt lluny d’acceptar el determini de les pràctiques per part d’aquests elements contextuais o de l’entorn. El treballador social seria un professional servil si fes sistemàticament “allò que se li demana o se li mana” des dels serveis centrals d’un ajuntament, una delegació territorial, una entitat privada, un patronat. Es més, també fora servil si un treballador social es limités al més impersonal “el que es demana”. “El que es demana” sovint serà, o bé la imatge del que les pròpies pràctiques configuren quotidianament i a força de l’habitució, o bé una actuació que, si no hi estem d’acord, caldrà canviar. O potser el que es demana obeeix a continguts d’una definició externa a la professió a la qual hem d’oposar de manera pràctica (amb l’acció canviada), una de pròpia.

Hom pot veure que els treballadors socials han d’oposar-se amb totes les seves forces davant de situacions d’aquest caire; cosa que no vol dir que hagin de convertir-se en persones hipercrítiques, desconfiades, sistemàticament contestatàries, en uns “torreneules”. Tampoc vol dir ser irrespectuosos amb la política i els polítics que són representants de voluntats democràtiques. Vol dir que el treballador social, un cop ha sortit de les escoles o facultats, ha de desenvolupar una capacitació professional que li permeti d’accedir a l’estatus tècnic-professional. Ha de conquerir una posició que li permeti ser insubstituïble en la definició de les seves tasques a través del disseny de projectes d’intervenció ben establerts, renovats, creatius, oportuns, etc.

L’opció per una professió integral remet, necessàriament, a la defensa i a l’ús creatiu del grau d’autonomia que la professió conserva pel que fa a la determinació de les maneres concretes que pren el seu exercici (les intervencions sobre el terreny). També remet a la defensa d’aquells

models que possibilitin la participació dels treballadors socials de camp en les preses de decisions i l'elaboració de planificacions en l'àmbit del treball social.

EQUIPS PER FER EFECTIU EL TREBALL SOCIAL

Probablement penseu que tot això és molt més fàcil de dir que no pas de fer, i no us manca raó. La consecució d'una posició forta del treball social no és una tasca ni fàcil ni tampoc immediata. I és veritat, a més, que no dependrà exclusivament de la nostra voluntat i esforç.¹² Primerament, la defensa d'aquest model integral no sembla que pugui ésser realitzada de manera aïllada per part de cada treballador social en la seva institució. Diguem-ho ben clar, contradient l'onada d'individualisme que tant ens confon, sembla que l'exercici creatiu de la professió ens remet, en les condicions d'avui, a la formació d'equips, a la col·laboració entre membres d'un mateix servei o organització. D'una banda, perquè el treball en equip és un entorn molt favorable als processos de capacitació professional que necessitem (saber dissenyar un projecte d'intervenció, saber establir un guió d'avaluació, saber dirigir una sessió d'un grup, saber argumentar una nova proposta). D'altra banda, perquè l'equip és un subjecte amb proporcions més consistents respecte de les realitats institucionals en les quals es troben emmarcats els treballadors socials i més a l'altura d'allò que volen canviar. L'equip genera un major equilibri entre els importants objectius que hem de plantejar-nos i els recursos (entre ells els humans) de què disposem. Els equips són realitats més pròximes a l'estructura que no pas els individus i el seu poder de pressió sobre les decisions, sovint, sorprenent.¹³

Quan el treballador social es troba en situacions d'aïllament, les possibilitats creatives del treball social, les seves formes de fer diferencials i característiques resten més fàcilment ofegades per les dinàmiques i processos administratius, pel poder de les jerarquies burocràtiques (un "llop solitari" ho té difícil). Què pot oposar un individu enfront de la decisió, o la indecisió, que algú ha pres per via jeràrquica?; ha d'oposar la seva singular "genialitat"? El treball en equip pot tenir un caràcter defensiu, per part de grups sempre minoritaris, enfront dels mecanismes funcionaris i administratius. Les institucions de les quals depenen els nostres serveis mantenen actituds, en el millor dels casos tolerants, però carregades d'una important dosi de desconfiança envers les funcions ambigües i àmplies del treball social, envers el seu contingut polític, les seves formes de relació,

12 Aquesta mateixa constatació l'hem de realitzar pel que fa als propis canvis que proposem a les poblacions destinatàries de les nostres intervencions.

13 Alan Twelvetress (1988), planteja encertadament que el canvi en la pròpia entitat és un objectiu del treballador de comunitat, però malauradament planteja la tasca com un repte sempre personal del treballador. En aquest clima personalista (repte personal) no planteja les possibilitats que obre el treball d'equip, la constitució d'equips per a la transformació i canvi de la pròpia entitat. En el fons hi ha una contradicció: els grups solament són útils per a les poblacions destinatàries?

etc. Guiada per aquesta desconfiança, l'administració i qualsevol entitat burocràtica¹⁴ prefereix que les intervencions tinguin una normativització com més estreta millor; intentaran que el treball social perdi el seu caràcter imprevisible, opcional, el grau d'autonomia que li resta. Si ho aconsegueix apart de l'autonomia, el treball social perd l'ànima ("animus": l'alè). Es converteix en tasca administrativa. Les entitats burocràtiques aconsegueixen això a través dels cants sobre la bondat dels "procediments" administratius. Aquest discurs estableix que quan més clar i ben establert és el procediment més ràpidament es té resposta (si és que en té). Si s'accepta aquest discurs i s'actua seguint els "procediments", el treball social perd allò que més el distingeix: el tracte relacional obert, la implicació dinàmica, la convivialitat. Quan el treball social es domestica a través dels "procediments" perd la connexió amb el social més espontani i més quotidià, perd la font privilegiada dels seus coneixements únics i específics (el contacte no estereotipat), es converteix en activitat servil, obediència, es perd entre els informes i les sol·licituds... El procediment és el moll de l'os de la tasca administrativa, però no pas del treball social. Tot i que sembli una paradoxa és fàcilment comprensible que quan un procés de burocratització culmina, el treball social, en lloc de ser més apreciat, es consideri domesticat o no, se li cospa una utilitat diferent de la dels oficis auxiliars. Quan culmina el procés burocràtic no s'espera gaire res dels treballadors socials...; hi haurà uns treballadors solidaris i identificats amb el funcionariat, no hi haurà pas treballadors socials.

EQUIPS PER PROFESSIONALITZAR-SE I GAUDIR LA PROFESSIONIÓ

De fet, en el món de la direcció empresarial s'ha remarcat la importància per a la producció qualitativa i quantitativa de certa participació dels treballadors en la fixació d'objectius i, enfront de la direcció autoritària, s'ha assenyalat l'interès que se sentin part de l'empresa. Aquests aprenentatges serien encara més útils en la direcció d'organitzacions de serveis socials. Les pròpies característiques dels productes de les nostres organitzacions (serveis, processos d'assistència a canvis en els quals les formes de relació són clau), fan que la participació en el disseny d'aquells que han de realitzar-los sigui fonamental per al seu bon desenvolupament.

Els treballadors socials recentment sortits del període de formació acadèmica, o els mancats d'experiència per la raó que sigui, agrairan molt l'establiment d'òrgans o situacions de treball en equip. Aquestes situacions són una forma permanent de supervisió de professionals sense experiència. El treball en equip serà també molt útil quan, posem per cas, en els moments inicials d'una organització ningú d'entre els seus membres compta amb experiències importants. Sobretot, és important el treball en

14 Utilitzem el concepte burocràcia en la seva accepció no pejorativa. És a dir, com a forma d'organització que distribueix funcions, estableix procediments legals, trenca la imprevisibilitat dels actes administratius a través dels procediments, etc. Aquesta accepció correspon a Max Weber, en el qual el procés de burocratització forma part del procés de racionalització occidental.

equip perquè afavoreix el gust dels treballadors socials per la professió (la col·laboració i relació entre companys formarà part de la imatge i el contingut que hom relaciona amb aquesta). I, el que és més important, fa que en la base de l'organització s'arribi a un consens d'idees sobre el que és i el que significa el treball social per a aquella organització.

Aquest darrer aspecte és fonamental per entendre quins valors pot aportar l'equip al treball social. L'intercanvi continuat i intens d'opinions, les discussions sovintejadades, fan que un grup de professionals identifiqui i elabori un stock de concepcions i formes d'entendre que són comunes a tots els seus membres (una certa "doctrina" del grup). És possible que, al cap d'un temps, un equip professional arribi a reconèixer-se com una forma particular i diferencial d'entendre el propi camp i les funcions del treball social. Si és així, s'"obligaran" a una mínima elaboració d'aquesta comprensió diferencial; a una definició dels criteris de les seves opcions; a una reflexió entorn de les pràctiques i de les problemàtiques concretes que tracten. Aquesta "obligació" és, probablement, una de les fonts de major satisfacció del treball social.

TEMPS I "CULTURA DE GRUP"

Ja veu el lector que no estem parlant de resultats immediats. En realitat estem reafirmant que l'assoliment de certes capacitats professionals (disseny, projecció, avaluació), és un procés que no és senzill. L'exercici no subordinat (no servil o administratiu-burocràtic) del treball social, l'exercici integral de les tasques professionals són processos que es veuen reforçats en paral·lel a una capacitació professional. Per això, de bon principi, quan certes capacitats poden no estar ben assolides, l'equip pot jugar un rol fonamental a fi que hom no es converteixi en un obediènt i acrític executor. Cosa que no vol dir que, un cop adquirides certes capacitats, l'equip deixi de tenir importància.

El temps és molt important en alguns processos socials i, també, en els que coneixem i tractem els treballadors socials. Així, per a la consecució de certs resultats de canvi es requereixen "terminis" apropiats. Per no considerar la importància que el temps té en certs canvis, hom pot veure dubtar un treballador social respecte dels efectes del seu treball, pot pensar que no obté efectes remarcables o, en la pitjor de les interpretacions possibles, que les poblacions destinatàries o els subjectes d'atenció no tenen interès pel canvi, que no volen canviar... Els terminis inadequats en l'avaluació de certs resultats poden ser al darrere d'aquestes situacions d'incertesa o desànim. Per la resta, no hi ha cap dubte que el treball social en té, d'efectes. Tant d'aquell tipus positiu que cerquem, com del negatiu que, a vegades, ignorem. Un primer exemple d'efecte remarcable dels serveis socials genèrics és la imatge que es desprèn de l'acció empresa respecte d'algun problema. La nostra acció/intervenció, els serveis que estructurarem, són "de facto" un discurs respecte de les problemàtiques socials a les quals ens adrecem. Vol dir que, quan la societat estructura com a resposta majoritària a l'atur uns serveis de formació professional,

emet un missatge diferent que quan genera ocupació pública (a través, per exemple, de plans d'ocupació) o del que genera una assemblea d'aturats en una població...

Però tornem a la importància dels terminis. Hem de subratllar la importància que la gent dona a aquell tipus d'explicacions en les quals hi fem entrar un temps suficient. Igualment, ens cal subratllar com la comprensió de qualsevol situació, o fenomen social d'importància per a les formes de vida humanes, ens connecta amb la historicitat del processos que l'expliquen.

En treball social, per comprendre les formes concretes que prenen les intervencions, els seus resultats i explicar-los als altres, ens hem de remetre a la història de les organitzacions. No és gens estrany que això sigui així, perquè l'evolució històrica d'una organització és una de les variables que permet comprendre l'existència o l'absència d'una "ideologia" específica, d'unes formes expressives comunes o transversals a la majoria dels seus membres, d'un aparell conceptual en bona mesura unívoc, i, en definitiva, de l'existència o absència d'un equip, de certa unitat de voluntats, etc. Un aparell conceptual comú ens parla de la immersió en un món compartit de preocupacions.

Més enllà d'aquests efectes interns al grup, comptar amb certa "ideologia" o "cultura professional diferencial" juga un paper significador pel fet d'obrir el camp del treball social al pluralisme, al contrast de perspectives i a la creativitat. Una riquesa de posicions provocarà que els intercanvis professionals i fòrums de debat professional s'incrementin i es generin xarxes d'intercanvi.

El temps també té relació amb l'equip perquè, aquest darrer treballa en favor de l'estabilitat laboral necessària per assolir certs graus de capacitació tècnica. La permanència dels professionals, per un temps prou ampli, és una condició de coneixement d'aspectes fonamentals per al disseny d'actuacions (com ara, el coneixement de dinàmiques institucionals, la familiarització amb les problemàtiques, un cert domini de l'entorn territorial i poblacional, el domini de la intervenció etc.).

Aquesta permanència és especialment difícil en aquells camps en què els treballs són particularment frustrants. Els treballadors socials vivim una dissonància bastant gran que neix, o bé en el conflicte entre unes polítiques socials amb mitjans migrats per a fer front a necessitats importants, o bé en la desconfiança en el fet que la pròpia tasca professional pugui tenir resultats no exclusivament pal·liatius i/o legitimadors d'una societat amb desigualtats extremades (a les quals podem atribuir la gènesi d'aquelles problemàtiques).

IV. “INNOVACIONS”

TREBALL SOCIAL, INNOVACIÓ I POLÍTIQUES SOCIALS

El treball social és una activitat creativa perquè, en paral·lel a la intervenció tenim la possibilitat de proposar noves formes de fer. Precisament és la reflexió sobre el desenvolupament de les intervencions i sobre els seus resultats el que ens obre la possibilitat que el treball social no sigui una simple execució de polítiques socials definides per altres disciplines.

Els treballadors socials no som plenament conscients de la influència que exercim sobre les polítiques socials. En l'expressió acció-investigació, molts treballadors socials encara veuen fantasmes. Com si aquest mecanisme tingués més relació amb professionals aliens al món de la intervenció o es relacionés, sobretot, amb coneixements diferents o estranys a aquells que procedeixen d'una reflexió sobre l'experiència. És molt comú considerar que, en la relació acció-investigació, és l'aparell investigador que pugui haver-hi al darrere de la segona part d'aquest binomi l'element clau. La innovació, llavors, requeriria dispositius extraordinaris o especials. De fet, amb aquesta visió s'identifica, gairebé, la producció de canvis tecnològics amb els aparells d'investigació sofisticats. Amb aquesta identificació, hom no capta suficientment la naturalesa dels processos d'innovació tecnològica (innovació en els procediments tècnics), ni la relació que s'estableix entre coneixements teòrics sobre els fenòmens i les propostes d'acció. Les coses són més pròximes a les formes de fer del treball social.

INNOVAR: DISSENYAR ALTERNATIVES A LA INTERVENCIÓ TRADICIONAL

Un projecte d'acció o les atencions d'un servei o organització s'estructuren en base a dos eixos bàsics. El primer d'aquests eixos és el format pels coneixements sobre el fenomen (o la problemàtica) en el qual es desitja intervenir; el segon és el format pels coneixements sobre les característiques de la nostra pròpia intervenció tradicional. En un projecte definit de manera exhaustiva, aquests coneixements poden prendre la forma de: 1/ descripció de les “problemàtiques que afecten una població destinatària” (és a dir, les característiques de les problemàtiques que volem abordar: pobresa, exclusió, transeüntisme, toxicomania) i 2/ “deficiències de les nostres formes d'intervenció entorn d'aquelles problemàtiques”.

Considerar tots dos elements com a claus és molt important perquè ja ens suggereix quelcom fonamental per al treball social: que una part dels elements configuradors d'una problemàtica es troben relacionats amb el món d'atencions i respostes institucionals. És a dir, que formem part de les problemàtiques que hem de contribuir a canviar. Ara, però, el que interessa subratllar és que, segons la nostra manera de veure, la innovació es troba estretament connectada amb aquesta vessant de les problemàtiques. La innovació requereix sempre estructurar noves formes d'intervenció i

aquestes són resultat, sobretot, de la identificació i explicitació de les problemàtiques que afecten les formes d'intervenció anteriors, el coneixement que es té sobre l'adequació o inadequació de la intervenció tradicional en el fenomen o problemàtica (deficiències, efectes perversos, insuficiències...).

La innovació tècnica (teories sobre la "intervenció més adequada"¹⁵) és el resultat de la reflexió sobre la intervenció que, sovint, no depèn tant del coneixement sistemàtic (científic) que es té dels fenòmens (pobresa, exclusió), o del rigor de la investigació que s'estableix a l'entorn d'un projecte, com de la crítica de la intervenció o pràctiques tradicionals.

En el món de les polítiques socials i del treball social, una proposta d'acció la seleccionem si els nostres coneixements, experiència prèvia, un context socio-polític determinat, uns aspectes d'oportunitat, els recursos humans de què hom disposa, ens indiquen que sembla encertada. La selecció o elecció entre alternatives es dona "en base a" i/o "tenint en consideració" tot un munt d'aspectes.¹⁶

La innovació, tot i que no parteixi del buit, implica un cert "risc"; es desconeixen els nous resultats, no es tenen prou clars els aspectes legitimadors de la nova forma d'intervenir, hi ha molts dubtes i inseguretats sobre aquesta nova pràctica. És en aquesta inseguretat on trobem un dels aspectes explicatius de la necessitat d'incorporar les funcions de la investigació avaluativa a la nova acció: contra la tradició fan falta arguments de pes, ben estructurats, produïts per una experiència sistemàticament observada i per una teorització adequada de la pràctica.

15 Interessa subratllar el caràcter teòric (proposicions ben argumentades i entrelaçades, sense contradicció lògica aparent) que prenen els darrers resultats d'una investigació o d'una reflexió sobre la intervenció.

De vegades hem tingut la impressió que quan algú es referia a "intercanvi d'experiències", a l'"extensió de l'experiència" o a la transferència entre projectes, etc., és referia a quelcom físic, substancial. Res més lluny de la transferència o de la difusió que allò que tingui un llast contextual excessiu, que no hagi sofert un cert procés d'elaboració i abstracció.

La transferència és de teories sobre la intervenció. Per això en referir-nos a la transferència d'innovacions o noves formes de fer, utilitzem l'expressió "teories sobre la intervenció més adequada".

16 Aquí estem parlant d'una selecció "social d'alternatives enfront d'una imatge penosa que tendeix a fer creure que la selecció és científica o que "no existia altra opció", etc. El món de les alternatives polítiques és el món de l'elecció en base al conjunt de dades, idees, impressions, etc., de les que hom disposa en un moment donat. La selecció és el resultat de judicis que mai són suficients, però que permeten que ens donem per satisfets. Jon Elster (1988) ens diu que sempre són possibles més dades i que al final d'una decisió hi hauria l'"argument per donar-se per satisfet".

BIBLIOGRAFIA

- Alinsky, Saul (1971): *Manuel de l'animateur social*, du Seuil, Paris.
- Bachmann, C. Simonin, J. (1982): *Changer au quotidien- une introduction au travail social*, tom 1 i tome 2, Eludes Vivantes- Social, Paris.
- Barbero, J. M. (1990): "Onyar-Est –redefinició del programa al final del primer contracte–", Material fotocopiats, Ajuntament de Girona.
- Becher, U., Estivill, J., Papantoniou, A., Zanier, L. (1994): "Le parte nariat et la butte contre l'exclusion" in: *Les leçons du programme Pauvreté 3 Animation et Recherche*, Lille.
- Berger, P. L., Luckmann (1988): *La construcció social de la realitat*, Herder, Barcelona.
- Boudon, R. (1981): *La lógica de lo social –introducción al análisis sociológico–*, Rialp, Madrid.
- Canals, J. (): "Comunidades y redes sociales: de las metáforas a los conceptos operativos", in: *Revista de Servicios sociales y Política Social*, núm. 23, Madrid.
- Casadevall, M., Mora, A., Just, L. (1989): "Treball social comunitari" in: *Treball Social: conceptes i eines bàsiques*, ICESB, Barcelona.
- Casado, D. (1991): *Introducción a los servicios sociales*, Acebo, Madrid,
- Department of Economic and Social Affairs (1957): *Study Kit on training for community development*, U.N, New York.
- Elster, Jon (1988): *Uvas amargas –sobre la subversión de la racionalidad–*, Península, Barcelona.
- Freire, Paulo (1969): "El rol del trabajador social en el proceso de cambio" in: *Hoy en el trabajo social*, núm 16/17, Ecro, Buenos Aires.
- Freire, Paulo (1992): *Pedagogia del oprimido*, S-XXI, Madrid.
- Foucault, M. (1994): *Un diàlogo sobre el poder*, Altaya, Barcelona.
- Hiernaux, J. P. y colaboradores (1982): *La acción comunitaria en la lucha contra la pobreza*, coordinación general del segundo programa europeo de la lucha contra la pobreza, material fotocopiado.
- Ilich, I. i altres (1981): *Profesiones inhabilitantes*, Blume, Madrid.
- Kuse, Herman, C.(1971): "Ideología y compromiso en servicio social" in *Hoy en el Trabajo Social* núm 22, Ecro, Buenos Aires.
- Mannheim, K. (1987): *Ideologia i Utopia*, Edicions 62, Barcelona.

- Nations Unies (1959): *Le Developpement Communautaire et les services sociaux dans les regions urbaines*, Genève.
- Onyar-Est, Equip (1994): *Onyar-Est: Un model d'acció contra l'exclusió i la pobresa*, Ajuntament de Girona.
- Porzecanski, T. (1983): *Desarrollo de la comunidad y subculturas*, Humanitas, Buenos Aires.
- Remion, G. (1987): "La lluita contra la marginació: la pobresa" in: *RTS núm. 108*, Col·legi de DTS, Barcelona.
- Rodriguez, César, A. (1970): *Análisis conceptual del desarrollo de la comunidad*, Ecro, Buenos Aires.
- Ross, Muray, G. (1967): *Organización comunitaria*, Euramérica, Madrid.
- Twelvetress, A. (1988): *Treball de comunitat*, Frontissa, Barcelona.
- VV.AA. (1984): *El trabajo social a debate*, Hogar del Libro, Barcelona.
- Wright Mills, C. (1987): *La imaginación sociológica*, Herder Barcelona.